

TURKISTON JADIDLARINING O‘LKADA OLIB BORGAN MA’NAVIY ISLOHOTLARI

<https://doi.org/10.70728/conf.edu.v3.i4.010>

Xurramova Saodat Xabibovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dots.

Do'lanova Aziza Asliddin qizi

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti talabasi
403-guruh*

Annotatsiya: Maqolada O‘rta asrlarda shunday ulug‘ zotlarni yetishtirgan Turkiston kabi tabarruk zaminning so‘nggi asrlarda jaholat va hurofot oqibatida inqirozga yuz tutishi, bu yerda kuchli bo‘lgan o‘rta asrchilik va mustamlakachilik zulmlariga qarshi milliy ziyolilarning olib borgan islohotlari, o‘lkada yangi uyg‘onish, yangi ma’rifatni yuzaga keltirishdagi muhim roli haqida mulohazalar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadidchilik, islohotlar, gazeta va jurnallar, yangi usuldagi maktablar, A.Avloniy, Behbudiy.

Abstract: The article discusses the crisis of such a blessed land as Turkestan, which raised such great people in the Middle Ages, in recent centuries due to ignorance and superstition, the reforms carried out by national intellectuals against the oppression of medievalism and colonialism that were strong here, and their important role in creating a new awakening and new enlightenment in the country.

Keywords: Turkestan, Jadidism, reforms, newspapers and magazines, new-style schools, A. Avloni, Behbudi.

KIRISH. XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va “Tarjimon” jurnali tashkilotchisi Ismoil G‘aspiralining nomi butun Sharqqa mashhur bo‘lib ketdi. U Bog‘chasaroyda eski maktablarning murakkab o‘qish usuliga nisbatan yengil qiroat usuliga asoslangan yangi maktab ochib. Unda o‘zi dars bergan, darsliklar yozgan, chorizmning Sharqdagi siyosatini fosh qiluvchi asarlari bilan Turkistondagi ilg‘or ziyolilarning dunyoqarashiga katta ta’sir ko‘rsatgan edi. Qisqacha aytganda u yangi usul maktablarning vujudga kelishida namuna bo‘lgan. Jadidlar chorizmning mustamlaka siyosati strategiyasiga jiddiy zaiflantiruvchi o‘zgarishlar qilishga majbur etuvchi vatanparvar siyosiy kuch sifatida XIX asr oxiri – XX asr boshlaridan tarix sahnasiga chiqq boshladilar. Jadidlar Turkistonda XIX asr oxirida paydo bo‘lgan ilg‘or usullarni yoqlagan ma’rifatparvarlarga bo‘lib qolmay, ayni chog‘da turkiy-islomiy huquqiy merosning millat ichida keng yoyilishi, hurfikrlilik, taraqqiyot va milliy istiqlol uchun ham kurashni maqsad qilib qo‘ygan edi.

TAKLIF VA MULOHAZALAR. Bu harakatning vujudga kelishida O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloch yoyib rivojlangan bobiylik va bahoiylikdan iborat falsafiy-diniy oqimlar va Turkiyadagi «Ittihad va taraqqiy» («Yosh turklar» harakati) harakatining ta’siri katta bo‘ldi. Bobiylik va bahoiylik XX asr boshlariga kelib Kavkazda, so‘ngra Toshkent, Ashxobod va Turkistonning boshqa shaharlarida keng tarqala boshlagan va xalqning madaniy-ma’rifiy darajasini ko‘tarishda katta ta’sir ko‘rsatgan. Birgina Toshkentning o‘zida bobiylik va bahoiylik tarafidan “Turkiston”, “Islah”, “Osiyo” va boshqa kutubxonalar, qiroatxonalar tashkil etilgan bo‘lib, ular xalqning turli qatlam vakillari o‘rtasida ma’rifat tarqatishda katta rol o‘ynadi.

Jadidlar Buxoro amirligi va Xiva xonligida xon va amirni ham o‘z g‘oya va maslaklariga tortishga harakat qildilar. Buxoro jadidlari 1900-yil boshida amirdan yangi usuldagi maktablar ochishga ruxsat olishga muvaffaq bo‘ldilar. Ammo bunday yangi usul maktablarini ochilishi Rossiya manfaatiga zid edi, shu boisdan Rossiyaning amirga bo‘lgan tahdidi ortdi, amir jadidlarni siquv ostiga oldi. Rossiya barcha imkoniyatlarni ishga solib jadidlarning musulmon mamlakatlari, xususan Turkiya bilan bo‘ladigan har qanday bordikeldi aloqalarini oldini olishga e’tibor beradi. Chor mustamlakachilari O‘rta Osiyoda ochilgan yangi usul maktablariga qarshi kurash boshlaydi, bu maktablarni «islomiyatga qarshi», «g‘ayridin maktablari» deb tashviqot yurgizadilar, josuslik idoralarini ishga soladilar, hatto Buxoro amiriga va Xiva xoniga ham kuchli tazyiq o‘tkazadilar. Ahvol shu darajaga borib yetadiki, bu masala bilan bog‘liq ko‘plab qurbonlar yuz beradi. Chor ma’murlari islom diniga ham qarshi kurashni kuchaytirib yuboradilar. Hatto, 1903-yili podsho Turkiston aholisi uchun muborak Haj qilishni ham farmon bilan man etadi. Bu mahalliy musulmon aholisida kuchli norozilik uyg‘otdi.

1905-yilgi to‘ntarish harakatidan keyin Rossiya hududidagi turkiy xalqlar va ularning Turkiya bilan qardoshlik aloqasi kuchaydi. O‘z davrida Turk dunyosi markazlaridan biri bo‘lgan Qrim, Qozon, Istanbulda chop etilgan jadidchilik ruhida adabiyotlar Turkistonga ham keng yoyila boshladi. 1908-yilgi Turkiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan “Yosh turklar” harpaktiga muqobil holda Xivada “Yosh xivaliklar”, Buxoroda “Yosh buxoroliklar” jamiyatlari yuzaga keldi. Bu jamiyatlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oldi. Jadidchilik haraktining bunday siyosiy tashkilotlari qisqa vaqt ichida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qon, Andijon kabi yirik shaharlarda kuchli tashkilotlarga aylandi. Turkiston xalqida jadidlarga bo‘lgan hayrixohlik, ishonch tobora ortib bordi. Jadidchilik harakati muhitida jadidchilik adabiyoti ham yuzaga keldi, mukammal bir shaklga kirdi. Ham nasrda, ham nazmda yangilanish, qoloqlik va jaholatdan kutilish, rus istilosiga qarshi kurash, ma’rifat va hurriyatga erishish, istiqlolni qo‘lga kiritish g‘oyalari bilan to‘lib-toshgan yangi bir adabiyot shakllandi. Abay bunday adabiyotning ilk namoyandalaridan biri edi. Undan so‘ng Shayx Ahmad Mahdum maydonga chiqqan edi.

O'rta asrlarda shunday ulug' zotlarni yetishtirgan Turkiston kabi buyuk bir tabarruk zaminning so'nggi asrlarda jaholat va hurofot azobida inqirozga yuz tutishi, bu yerda kuchli bo'lgan o'rta asrchilik va mustamlakachilik zulmlari, o'lkadagi yangi uyg'onish, yangi ma'rifat haqida Muhammadxo'ja Behbudiy o'tkir publitsistik maqolalari bilan faol qatnasha boshladi. Muhammadxo'ja Behbudiy Turkiston jadidlarining asosiy peshvolaridan bo'lib, 1913-yilda «Samarqand» gazetasi va «Oyina» jurnalini ta'sis etdi. Gazeta dastlab 2, so'ng 4 betlik bo'lib haftada 2 marta chiqqani va moddiy tanglik tufayli 45 sonidan keyin to'xtagani ma'lum. «Oyina» o'lkadagi o'zbek tilida chiqqan birinchi jurnal edi. U xalq orasida ancha mashhur bo'lgan. Boshida haftada bir, 1914-yildan esa har o'n besh kunda chiqqan.

Abdulla Avloniy (1878-1934) o'zbek xalqining atoqli shoiri, muallimi va mutafakkiri, jadidchilarning yetuk vakillaridan biridir. Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktab uchun to'rt qismdan iborat "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni", "Turkiy guliston yohud ahloq" kabi darsliklar va o'qish kitobini yaratdi. Maktab-maorif ishlariga ko'mak ko'rsatuvchi "Jamiyati hayriya" tashkil etdi. "Nashriyot" shirkati tuzib, Xadrada "Maktab kutubxonasi" kitob do'konini ochgan. U 1913-yilda tashkil etilgan professional "Turon" nomli teatr to'garagining tashkilotchilaridandir.

Abdurauf Fitrat (1886-1938) jadidchilik haraktining yirik namoyondalaridan biridir. U Buxoro jadidchilarining tashkilotchilaridan biri sifatida xalqni ma'rifat va madaniyatdan bahramand qilish uchun astoydil kirishadi. Fitrat adabiyotga shoir va adabiyotshunos sifatida kirib keldi. U "Munozara" nomli drama yaratgan. Shuningdek, "Sayxa", "Sayyohi hindi", "Rahbari najot", "Tarixi islom" kabi asarlarini 1908-1913 yillarda yaratdi. Fitrat o'z ona diyorini ozod va hur ko'rishni orzu qildi. U ana shunday ilg'or g'oya va fikrlari uchun ko'pchilik jadidlar qatorida shakkoklik, isyonkorlikda ayblandi, chor ma'murlari esa uni mustamlakachilikka qarshi turganlikda aybladilar, kommunistik mafkura hukmron bo'lgan qizil saltanat davrida esa millatchilikda, panturkizm g'oyasi tarafdori, «xalq dushmani» degan uydirma tamg'a bilan aybladilar. Turkistonning milliy shoiri, Andijonda jadidchilikka asos solgan Cho'lpon (1898-1938) shaharda «Turon kutubxonasi» va uning yonida katta bir qiroatxonani tashkil qilgan.

XULOSA. Xulosa shuki, rus mustamlakachilari Turkiston zamini uzra o'z hukmronliklarini o'tkazgan kezlarda yurtning jonkuyar, millatsevar, erksevar farzandalri jadidlar harakati ta'sirida milliy istiqlol uchun, mustaqil Turkiston uchun, ekspluatatsiya, zo'rlik va zo'ravonlikka qarshi xalqni otlantirdilar. Faqat o'lkada so'nggi asrlar davomida ishlab chiqarish kuchlari va taraqqiyotning orqada qolganligi oqibatida, xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-nazariy saviyasi ham yetarli darajada davr talabiga monand bo'lmaganligidan bu kurash birlashgan katta kuch sifatida muvaffaqiyat qozonildi. Siyosiy-ijtimoiy tarqoqlik, «o'zingni bil, o'zgani qo'y» kayfiyati milliy kayfiyatga, milliy birlikka putur yetkazdi. Jadidchilik harakatini o'lka xalqlari ommaviy sur'atda qo'llab

quvvatlamadilar. Bu harakat faqat xalq orasiga ma'rifat va madaniyat g'oyalarini tarqatishdan nariga o'tmadi, o'zining tor biqiq doirasida o'ralib qoldi, siyosiy kurash partiyasi darajasiga ko'tarila olmadi va ommani zulm va istibdodga qarshi dasturiy kurashga torta olmadi... Jadidlar harakatining nazariy va siyosiy barkamollik darajasiga o'sib yetmaganlikdan rus bolsheviklari ustalik bilan foydalandilar va ularni ikkiga bo'lib yubordilar. Jadidlarning bir guruhi bolsheviklarning yolg'on va quruq va'dalariga ishonib, ular tomoniga o'tdilar, «Yosh buxoroliklar» va «Yosh xivaliklar» guruhiga uyushdilar. Natijada milliy-ozodlik va istiqlol uchun kurash olib borayotgan kuchlar kuchsizlandi va parokandalikka uchradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q". - T.: "Sharq", 1998.
2. O`zbekiston tarixi (qisqacha ma`lumotnoma). - T. "Sharq", 2000.
3. O`zbekiston tarixi (1-qism). -T.: "Universitet", 1997.
4. O`zbekiston tarixi (talabalar uchun qisqacha Ma`ruzalar matni), T., "Universitet", 1999.
5. www.ziyonet.uz
6. www.pedagog.uz

